

# Oświecenie – charakterystyka epoki

Ideologię oświecenia zamyka się czasem w krótkim zdaniu:

**Powrót myśli do świata rzeczy.**

**Jest to:**

- epoka, rozumu i filozofów – to wiek ogromnych przemian,
- epoka krytycyzmu wobec zjawisk i instytucji,
- epoka, która zaowocowała *Wielką Encyklopedią Francuską*,
- epoka, która nawiązała do ideałów antycznych, więc klasycznych. Do starożytnego i renesansowego pojmowania człowieka, do klasycznych ideałów piękna, do arystotelesowskich norm tworzenia sztuki,
- epoka klasycyzmu, rewolucji i... rozbiorów Polski.

Zespół nowych postaw doprowadza do innego spojrzenia na istotę ludzką i możliwości poznania. Jeszcze w poprzedniej epoce krucha istota ludzka nie śmiała znajdować wartości w życiu doczesnym. Człowiek oświecenia będzie w nim szukał nie tylko wartości, ale wygody i przyjemności, a powyższe postawy utworzą drogę nauce.

W ubiegłym stuleciu Kartezjusz uzmysłowił światu, że tylko myśl jest pewna. Tylko dzięki rozumowi (ratio) możemy poznać świat. Tak zrodził się racjonalizm. Wiek XVIII mocno tę myśl rozwinął.

**Oto kamienie milowe:**

- **Racjonalizm**  
Pewne jest tylko to, że myślimy. Nie umiemy odpowiedzieć na setki pytań – ale pytamy, szukamy odpowiedzi, choć nie ma wiedzy – rozum pracuje.
- **Empiryzm**  
Czego nie doświadczysz – nie możesz być pewna. Całowałaś się? Tak. Wiesz więc, co to za uczucie. Jadłaś lody truskawkowe – wiesz, co to za smak. Dotykałaś muru chińskiego? Nie. No to go nie ma. Możesz najwyżej uwierzyć tym, którzy go dotknęli.
- **Krytycyzm**  
Ludzie oświecenia podnieśli głowy! Oto – instytucje uważane za święte i wielkie są niedoskonałe. Możemy poddać je krytyce! Króla – tak. Rządzących – tak. Kościół – tak. Bo to prawo rozumu.
- **Sentymentalizm**  
Ludzie oświecenia mają serce! Drugim skrzydłem epoki okaże się sentymentalizm – nurt, w którym wrażliwa jednostka i czułość serca są najważniejsze. Tej myśli patronuje Rousseau – nie godzi się na lekceważenie uczucia. I wierzy, że szczęśliwej miłości sprzyja wieś, piękno przyrody – nie centra miast...

## **Kluczowe postulatory epoki:**

- Człowiek jest ważny! Jego najcenniejsze bogactwo to rozum. To rozum powinien służyć do poznawania świata! (racjonalizm).
- Wszystko można i należy poddawać krytyce, badać prawdziwość: czy to twierdzeń nauki, czy rzetelności instytucji (krytycyzm).
- Człowiek powinien badać świat, wciąż dokonywać eksperymentów, by powiększać swą wiedzę o ziemi i życiu (empiryzm).

## **Obraz epoki**

- Zaczyna się silnymi rządami królów francuskich (Ludwików), a kończy krwawą rewolucją, ścięciem królewskich głów i wojnami napoleońskimi.
- Z chaosu wyłonią się dwie potęgi – Stany Zjednoczone i Rosja, pierwsza z demokratyczną konstytucją, druga w fazie ścisłego absolutyzmu carów. Straci nieco na znaczeniu Anglia, Francja przekształci się w nowe cesarstwo a Polska w końcu XVIII wieku zniknie z mapy Europy.
- Modna staje się edukacja, następuje rozwój przemysłu, prawdziwy rozwój prasy i książki (w skali masowej dopiero w XVIII wieku) oraz instytucji związanych z kulturą. Ludzie odkrywają możliwości techniki.
- Postęp nauki i medycyny powoduje dłuższe życie, przyrost liczby ludności i wyższy poziom bytu, rewolucja przemysłowa – kapitał, a kapitał – znów postęp techniki, nauki i poziomu życia.
- Człowiek osiemnastego wieku ma dosyć barokowej metafizyki – korzysta z dorobku uczonych starożytnych i renesansowych. Akceptuje postulatory głoszące prawo człowieka do wolności i szczęścia.
- Ludzie epok uduchowionych, takich jak barok czy średniowiecze, szukali rozwiązania swoich problemów w religii, w wierze w istnienie szczęśliwszego świata po śmierci. Człowiek oświecenia wierzy we własne siły. Chce zbudować świat szczęścia i rozumu tu i teraz, na ziemi, za życia. Bóg, owszem, stworzył wielką maszynę zwaną światem, ale powierzył ją człowiekowi. Należy więc tworzyć, wierzyć w cywilizację, używać rozumu i korzystać z rozrywek.
- Dokonuje się ewolucja w sferze myśli – teraz ludzie myślą tak: To rozum jest największą siłą człowieka, to rozum należy wykorzystywać we wszelkim badaniu i udoskonalaniu świata. Za tym pomysłem poszły następne: krytycyzm wobec starych instytucji państwowych i kościelnych, wiara w doświadczenie (empiryzm) w badaniu naukowym, walka o prawo człowieka do własnych poglądów, wiary, uczuć, szczęśliwego życia.

- Ojczyzną nowej myśli jest Francja, tu bowiem działają encyklopedyści i tworzą pierwsi filozofowie oświecenia, stolicą Europy zaś Paryż. Nowe ideały stają się coraz modniejsze, krążą wśród szlachty i wśród mieszczan i one też przyczynią się do krwawej rewolucji.
- Oświecenie to czasy Woltera i Rousseau, czasy, w których wymyślono gilotynę ale też Watt wymyślił silnik parowy a bracia Montgolfier wzlecieli balonem.
- Europa mówi po francusku, wysyła do Paryża młodzież, ubiera się po parysku w krynoliny i peruki. W Paryżu zaś chodzi się do teatru i do opery, naśladuje się dwór królewski, głosi się śmiało tezy o wolności i swobodzie obyczajów. Te ostatnie stają się niebezpieczne: libertynizm pochwała flirty, nietrwałe związki, rozpustne ucztę.
- Twórcy oświeceniowi nawiązują do ideałów antycznych. Króluje idea mimesis, czyli wierności rzeczywistości, podejmuje się tematy mitologiczne – maluje się starożytnie boginie itp.

### Najważniejsze dokumenty – owoce epoki

- **1748 – O duchu praw Monteskiusza.** Zawarł tam podział władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sędziowską. Podział wciąż obowiązuje.
- **Deklaracja niepodległości z 1776 r.** – gwarantuje prawo do wolności, szczęścia każdego człowieka (Stany Zjednoczone).
- **Deklaracja praw człowieka i obywatela** – owoc Wielkiej Rewolucji Francuskiej 1789 roku. Jest zapisem o równości ludzi, ich prawie do wolności sumienia i wyznania. (Nie pomył z uchwałą przez ONZ Powszechną deklaracją praw człowieka z roku 1948).
- **Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki z 1787 r.** – pierwsza w świecie konstytucja, nadrzędny w państwie dokument – umowa społeczna określająca zasady działania państwa i prawa obywateli. Wykorzystała ideały oświeceniowe, zawiera zapis o respektowaniu praw jednostki.
- **Konstytucja 3 maja** – dokument polski, pierwsza w Europie, a druga w świecie (po amerykańskiej) nowoczesna ustawa porządkująca ustrój państwa. Uchwalona przez Sejm Wielki w roku 1791.
- **Wielka Encyklopedia Francuska** – owoc myśli filozoficznej oświecenia – 17 tomów tekstu oraz 11 tomów ilustracji. Wśród wielu haseł zawiera wizję nowoczesnego, tolerancyjnego, wierzącego w rozum i wolność myśli człowieka.

### Modele człowieka oświeceniowego

- **Oświeceniowy wolnomyśliciel**

To typ filozofa głoszącego tolerancję, wolność myśli, równoprawność poglądów. Istotę wolnomyślicielstwa wyraża słynne Wolterowskie zdanie:

„Nie zgadzam się z tobą, lecz zawsze będę bronił twego prawa do głoszenia własnych poglądów”.

- **Oświecony erudyta**

W świetle ideologii epoki, jej racjonalizmu i powrotu do świata rzeczy, wzorcowym modelem powinien być umysł oświecony – taki jak Wolter, jak nasz Krasicki, jak Diderot. Ten portret to uosobienie umysłowych osiągnięć epoki:

- reprezentuje erudycję, zaufanie wobec nauki, pewne zdystansowanie wobec religii;
- jest zwolennikiem reform, humanistą;
- jest też wielbicielem sztuki, walczy o rozwój kultury;
- wcale nie stroni od kunsztownej mody, pięknego otoczenia czy dóbr stołu.
- Osiemnastowieczny oświecony erudyta jest ojcem wielu współczesnych poglądów, bo on głosił i utrwał ideały, takie jak równość ludzi, potrzeba edukacji, walka z zabobonem, możliwość zarządzania własnym losem.
- Znał język francuski (bo to obowiązujący język na europejskich salonach).
- Jest ciekawy świata, otwarty, tolerancyjny, towarzyski, gotowy na przyjęcie tego, co nowe. Oświecony człowiek nie bał się reform. Wszak oświecenie było epoką, która do kultury i nauki wniosła „światło”.

- **Wrażliwy sentymentalista**

Czuły „śpiewak serca i natury” może zostać nazwany patronem duchowym romantyków. To on już wówczas, w wieku światła i rozumu, pokazuje na inną sferę prawd o człowieku: duszę, serce, uczucia. Przestrzega przed odejściem od natury, przed cywilizacją miast – przez wszystkie wieki, po współczesność będziemy słyszeć echo tych przestróg. Ale ludzkość nigdy do końca nie da im wiary – w końcu zwycięży przecież nasza ukochana cywilizacja miast.

- **Libertyn**

Oświeceniowy libertyn – to człowiek uznający wolność za najwyższy ideał, potem określenie to oznaczało kogoś, kto posunął swoje rozumienie wolności do rozpasania, wyuzdanego trybu życia, obrazoburczego stosunku do wszelkich wartości.

Wyznawana wolność przeradza się w jego przypadku w hedonizm i nadużywanie rozkoszy życia. Libertyn w dzisiejszym znaczeniu to nie jest komplement, chodzi o rozpustnika lekceważącego wszelkie normy moralne.

- **Sarmata polski**

W różnych wariantach – zarówno jako ograniczony, pyszny szlachcic na zagrodzie, jak i rozumny, patriota – szlachcic z polskiego dworu. Oba wzorce będą powracać w późniejszej literaturze, aż do XX w., do II wojny światowej.

- **Ekscentryk**

Poszukiwacz przygód, pierwszy romantyk – był nim Jan Potocki, będą następnymi romantycy, choćby Byron, będą i późniejsi, choćby Rimbaud. Potocki nie potępiał wiedzy i nauki, skoro próbował lotu balonem i wybierał się na ekspedycję naukową do Chin, był też pierwszym archeologiem słowiańszczyzny. A przy tym nie stronił od

tajemniczych, mistycznych związków i ubierał się po turecku... Był oryginałem, i dobrze, że każda epoka ma swoje oryginały.

## **Porównanie epok**

### **Renesans (XVI wiek)**

- Człowiek w centrum myśli.
- Humanizm, rozwój nauki, materia i życie doczesne.
- Reformacja, rozłam Kościoła.
- Harmonia, wzory antyczne, mimesis w sztuce.
- Rozwój oświaty.
- Ideał – typ umysłu renesansowego, wszechstronnego, wykształconego.

### **Barok (XVII wiek)**

- Bóg – jedyna trwała wartość.
- Śmierć, szatan, przemijanie, czas – typowe motywy epoki.
- Kontrreformacja, nietolerancja, religijność.
- Dysharmonia, ekspresja, niepokój sztuki, szokowanie odbiorcy, koncept, brzydota.
- Upadek szkolnictwa.
- Pobożny, oddany Bogu metafizyk lub – (w Polsce, typ Sarmaty).

### **Oświecenie (XVIII wiek)**

- Człowiek w centrum myśli.
- Humanizm, powrót myśli do świata rzeczy, rozwój nauk i oświaty.
- Deizm, ateizm, krytycyzm, postulat tolerancji wyznaniowej.
- Powrót do wzorców klasycznych, ładu, naśladowania świata w sztuce i antycznych reguł.
- Rozwój szkół, instytucji oświeceniowych, nauki.
- Ideał – wolnomyśliciel, erudyta, ale też człowiek sentymentalny albo np. liberyn.

## **Oświecenie a następne epoki**

- Oświecenie chętnie czerpie z antyku. Główny nurt epoki to przecież klasycyzm, pokrewieństwo z ideałami starożytności widać w uznanych normach sztuki, architekturze, modzie, podejmowanych tematach.
- Tym samym przejmuje też dziedzictwo renesansu, wskrzesza humanizm i antropocentryzm, nie tylko umieszczając człowieka w centrum działań, ale dopisując mu prawa: wolności, równości, swobodę wyznania.

- Sytuując się w szeregu epok rozumu, materializmu, wiedzy i humanizmu, jednocześnie jest oświecenie kontrastowe wobec epok metafizycznych, uduchowionych. Kieruje swój krytycyzm przeciw religijności i metafizyce baroku.

### **Jak wobec oświecenia sytuują się dzieje późniejsze?**

- Romantyzm sięgnie do sentymentalizmu, ale będzie krytykował postawy klasyczne.
- Pozytywizm odziedziczy reformatorską, utylitarną i krytyczną postać oświecenia. Fascynacja nauką objawi się tu jako postulat scjentyzmu. Poza tym realizm w Europie, pozytywizm w Polsce to doba wielkiego rozwoju powieści, której narodziny przypadają przecież na wiek XVIII.
- Wiek XX jest spadkobiercą oświecenia. Ta sama namiętność do rozwoju cywilizacji, wręcz uzależnienie od techniki (to ludzie oświecenia pchnęli nas na te tory), wreszcie wolność, równość, braterstwo, rządy demokratyczne.

### **Trzy nurty oświecenia:**

- **klasycyzm,**
- **sentymentalizm,**
- **rokoko**

### **Nazwa – Oświecenie**

Ogólnie oświeceniem nazywamy osiągnięcia kultury i nauki wieku XVIII.

Po raz pierwszy użyto tej nazwy w Niemczech. Sugerowano w ten sposób, iż po wieku ciemnoty i zacofania nowa myśl wnosi światło rozjaśniające noc baroku. Uwierzono bowiem w siłę nauki i wiedzy.

Mówiono też o tej epoce: wiek rozumu lub wiek filozofów.

Nazwa wywodzi się zatem od światła, inaczej niż poprzednia – od klejnotu (barok), a podobnie jak duchowo pokrewny jej termin „odrodzenie”.

Rewolucja mechanistyczna – to jeszcze jedna nazwa epoki.

Ta zwraca uwagę na rozwój nauk przyrodniczych i pojawienie się konstrukcji takich jak balon, silnik parowy itp. Używano jej także dlatego, że twierdzono, iż wszechświat jest wielką maszyną stworzoną przez Boga.

### **Granice czasowe**

#### **Ogólnie – wiek XVIII.**

Dokładniej

W Europie – od 1680 do 1780 r.

W Polsce – od 1740 do 1822

- 1740-1764 – faza wczesna (przed elekcją Stanisława Augusta)

- 1764-1795 – faza dojrzała (czasy stanisławowskie)
- 1795-1822 – faza schyłkowa (od I rozbioru po wydanie Ballad i romansów Adama Mickiewicza)

Epoka oświecenia trwała w Europie przez cały wiek XVIII, choć jej korzenie tkwią jeszcze w wieku XVII. Wtedy to w Anglii pojawiły się nowe tendencje, które doprowadziły do rozkwitu nauk eksperymentalnych i przyrodniczych, co zaowocowało licznymi odkryciami w tych dziedzinach. Na bazie tych dokonań zaczęto myśleć o świecie jako o wielkim mechanizmie, funkcjonującym na wzór zegara. Stąd epokę oświecenia nazywa się często mianem rewolucji mechanistycznej.

Oświecenie jako prąd literacki i społeczno-kulturowy upowszechnił się początkowo w Niemczech, jednak jego rozkwit przypadł we Francji, a konkretnie na czasy panowania Ludwika XIV, którego nazywano Królem Słońce.

### **Postawy człowieka oświeconego:**

- Krytycyzm – poddaję analizie i krytykuję ustalone już teorie na temat dzieł, zjawisk, instytucji, postaw.
- Racjonalizm – kieruję się rozumem, bo jest to najpotężniejsza siła w drodze poznawania, cecha, która odróżnia człowieka od zwierzęcia.
- Humanizm – uznaję, że człowiek jest wolny, ma prawo do szczęścia i własnych poglądów.
- Empiryzm – wierzę, że tylko doświadczenie (empiria) pozwala zbadać świat.
- Sensualizm – uznaję zmysły (np. smak, wzrok) za najlepsze „narzędzia” poznawania świata.
- Deizm lub nawet ateizm – jestem ostrożny wobec wiary w Boga. Jako deista – wierzę, że stworzył świat i puścił całą tę maszynę w ruch, ale potem przestał ingerować w jej losy. Jako ateista w ogóle odrzucam istnienie Boga.

**Absolutyzm oświecony** – forma monarchii, którą pielęgnują oświeceniowi królowie. Polega na tym, by władca absolutny był mecenasem kultury i sztuki, dbał o rozwój nauk, wspomagał artystów i filozofów.

Jest przy tym tyranem i wszechmocnym władcą, od którego zależą losy państwa i ludzi. „Państwo to ja” – rzekł Ludwik XIV – i tego się trzymało.

**Wolterianizm** postawa wywodząca się od Woltera – autorytetu czasów oświecenia w dziedzinie myśli oraz stylu tworzenia. Polega na wyznawaniu wartości, takich jak tolerancja, wolnomyślicielstwo, erudycja, na umiejętności tworzenia błyskotliwych ripost w dyskusjach, odwadze głoszenia swoich poglądów. W sztuce pisania – na użyciu stylu dynamicznego, wartkiego, charakterystycznego dla dzieł Woltera.

### **To epoka dwuznaczna**

- Z jednej strony – dokonania nauki, myśl filozofów, światłe idee.
- Z drugiej strony – koszmar rewolucji, pełno sprzeczności: dokonań wielkich i okrucieństw, rozwoju miast, wzrostu demograficznego, a zarazem głodu, śmierci, porzucanych dzieci.

Ludzkość nękały wciąż klęski żywiołowe, fale zarazy, pożary i powodzie. W efekcie istniały w ówczesnej Europie kolosalne dysonanse: arystokracja ze swoimi wystawnymi dworami i biedota, którą głód i nieszczęścia doprowadzały nawet do zbrodni. Z XVIII +wiecznych płócien spoglądają postacie dumne, ale nieco zabawne: głowy w upudrowanych perukach, pełno loków, koronek, kokard... Przepych i zmysłowość, a przy tym eksperymenty naukowe i Wielka Encyklopedia Francuska.

**Ojczyzną nowej myśli była Francja**, tu bowiem działali encyklopedyści, tworzyli pierwsi filozofowie oświecenia, tu promieniował wciąż jeszcze niezagrożony dwór Ludwika XV, prezentując światu absolutyzm oświecony. Nowe ideały, niezwykle wzniosłe zresztą, stawały się coraz modniejsze, krążyły wśród szlachty i wśród mieszczan, i to one przyczyniły się do krwawej rewolucji.

**Wielka czwórka** – czyli czołowi myśliciele wieku oświecenia to:

- Wolter,
- Diderot,
- Rousseau
- Monteskiusz

### ***Wielka Encyklopedia Francuska***

Przedsięwzięcie godne epoki: objąć, uporządkować i zapisać dorobek myśli ludzkiej. Encyklopedia była dziełem zbiorowym, jej twórcami zostały najwybitniejsze umysły oświecenia:

- **Wolter,**
- **d'Alambert,**
- **Diderot,**
- **Monteskiusz,**
- także współpracował z nimi **Rousseau.**

***Wielka Encyklopedia Francuska*** powstawała wiele lat, zawierała siedemnaście tomów tekstu i jedenaście tomów ilustracji – była pierwszym tak potężnym wydawnictwem encyklopedycznym.

Prace nad nią rozpoczęto w 1750 r., kierowali edycją Diderot i d'Alambert

- w *Encyklopedii* zamknięto nową myśl wizję wolnego, otwartego na wiedzę i postęp człowieka, wiarę w tolerancję i rozum, protest przeciw przemocy.
- Dziś *Encyklopedia* jest symbolem myśli oświeceniowej.